

Լևոն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, Լարիսա ԵԳԱՆՅԱՆ, Համազասպ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՎԱՂԲՐՈՆԶԻԴԱՐՅԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ ԿԱՊՍՈՒՄ

2009 թ. հուլիսին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի, Շիրակի երկրագիտական թանգարանի և ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի համատեղ հնագիտական արշավախումբ (Լ. Պետրոսյան՝ ղեկավար, Լ. Եգանյան, Հ. Աղեկյան, Հ. Խաչատրյան) իրականացրեց հուշարձանների հետազոտման աշխատանքներ Կապս գյուղի

հյուսիսային կողմում գտնվող բարձունքի հարավահայաց և արևելահայաց լանջերին և մրանց ստորոտին: Տարիներ առաջ 50-60մ լայնությամբ և մոտ 30մ խորությամբ փորված ճանապարհի բացվածքի երկու կողմերի կտրվածքների վերին հորիզոններում տեսանելի էին կիսավեր քարաբլիզային դամբարանների մնացորդներ (նկ. 1), իսկ շրջապատում՝ ավելի քան մեկ հեկտար տարածքի վրա սփռված էին վաղ բրոնզիդարյան խեցեղենի բազմաթիվ բեկորներ:

Աշխատանքներն սկսվեցին ուսումնասիրությունների համար ընտրված տարածքի հարավային եզրի մոտ առկա քարակույտի հետազոտմամբ: Այն պեղելու ընթացքում բացվեցին սև և կարմիր տուֆ քարերով շարված պատի հատվածներ: Երկրորդ հետախուզական քառակուսին նախորդ պեղավայրի հյուսիսային կողմում էր, և կատարված աշխատանքների արդյունքում ապացուցվեց, որ այստեղ ևս մույնն պատկերը է: Երկու պեղավայրերից գտնվեցին վաղ բրոնզի դարաշրջանին բնորոշ քարե գործիքներ և տարատեսակ խեցեղենի բեկորներ (աղ. I-IV):

Այնուհետև արշավախումբը ձեռնամուխ եղավ ճանապարհի երկու կողմերի բնահողի կտրվածքում տեսանելի դամբարանների պեղումներին: Առաջինը ստուգվեց տվյալ կտրվածքի արևելյան եզրը, որտեղ փաստագրվեցին դամբարանախցի պատերից նախնական տեղում պահպանված մի քանի քար միայն: Նույն պատկերն էր նաև ճանապարհի արևմտյան կողմի կտրվածքի կիսավեր դամբարանների հետազոտման ժամանակ, բայց ի տարբերություն արևելյան կողմի, այստեղ գտնվեցին զգալի քանակությամբ խեցեղեն արտադրանքի տարատեսակ նմուշներ և որձաքարից աղորիքների բեկորներ:

Կտրվածքի արևմտյան կողմում կատարված աշխատանքների արդյունքում ամբողջությամբ բացահայտված թիվ 4 դամբարանը, որ մույնպես որոշ չափով նկատելի էր հողի կտրվածքի մեջ (նկ. 2), արշավախմբի ուսումնասիրած համեմատաբար անխաթար միակ համալիրն էր: Բուսահողի 30-40 սմ շերտից հետո բացվեց մեկ թերի պահպանված բեկորային կնուն (աղ. V, նկ. 3): Դամբարանի հետագա պեղման ընթացքում պարզ դարձավ, որ նրա արևելյան հատվածը ծածկված էր միաթռիչք երկու ծածկասալով, իսկ արևմտյան մասում ծածկասալերը դրված էին ժամանակին այդ մասում արված վաղ թաղումները ծածկող հողի վրա: Ստացվում է այն տպավորությունը, որ դամբարանի արևմտյան մասում կատարված առաջին երկու թաղումները կատարելուց և տվյալ հատվածը սևահողով լցնելուց հետո արևելյան կողմում հողալիցք չի արվել հետագայում թաղումներ կատարելու համար, ինչը հաստատվեց դամբարանախցի հետագա պեղման ընթացքում: Դամբարանախցի ուսումնասիրության ավարտա-

կան փուլում միայն պարզ դարձավ, որ այն ունի 2.01մX2.01մX1.00մ բացարձակ չափերը: Նրա երեք պատերը, բացառությամբ արևելյանի (այստեղ ուղղահայաց դիրքով դրված էին երկու քարեր, իսկ մեկն ընկած էր հողի կտրվածքի զառիթափ լանջին), շարված էին հորիզոնական դրված քերթաքարերով: Այստեղ ակնհայտ է Շիրակում

Լանջիկ, Քեթի հնավայրերից հայտնի մուտքով դամբարանների ձևի կրկնությունը, որտեղ պատերից մեկում դրված շարժական քարը՝ տվյալ դեպքում Կապսի դամբարանի արևելյան պատը հանդիսացող ուղղահայաց դրված երկու քարերից մեկը (հարավային կողմինը), կատարել է մուտքի դեր:

Դամբարանախցի ներքին իրավիճակը ևս կրկնում է հիշատակված հուշարձանները: Նախորդ թաղվածի կմախքի ոսկորները հավաքել են մուտքի դիմացի պատի մոտ, որից հետո կատա-

րել են հաջորդ թաղումը՝ դամբարանը զերծ պահելով հողից: Կապսի պարագայում, ինչպես տեսանք, մի փոքր այլ է տվյալ իրավիճակը. առաջին երկու թաղումները ծածկվել են հողով, և վրան դրվել է ծածկասալ:

Դամբարանախցի պեղումների ավարտին փաստագրվեց հետևյալ իրավիճակը. արևմտյան պատի դիմաց՝ մի փոքր խառը վիճակում փաստագրվեցին երկու անհատ, որոնք աջ կողքի վրա էին, ոտքերի մոտ դրված էր մեկ կնուռ և մեկ քրեղան (աղ. V, նկ. 1,2): Մուտքի անշարժ քարի հետևում բացվեց ևս մեկ անհատ՝ ձախ կողքի վրա, գլխով դեպի արևելք, կողքին՝ բրոնզե բազմազալար մատանի (աղ.V, նկ.4): Ըստ ամենայնի դա դամբարանախուց դրված վերջին անհատն է, քանզի, ըստ առկա այլ փաստերի, վերջին անհատները միշտ բացահայտվում են մուտքին մոտիկ տարածքում:

Նոր դամբարանների հայտնաբերման ակնկալիքով՝ ուսումնասիրված դամբարանի արևմտյան կողմի հարակից տարածքն ընտրվեց որպես հաջորդ պեղավայր: Բայց այս 7,00մX6.30մ չափերի քառակուսում դամբարանի արևմտյան պատին զուգահեռ բացված, դեպի հյուսիս ձգվող, մանր քարերով շարված 0,60մ լայնությամբ պատից բացի շինարարական այլ մնացորդներ չհայտնաբերվեցին: Քառակուսում վաղ բրոնզիդարյան ժամանակաշրջանի խեցանոթների բեկորների և քարե գործիքների բազմաքանակ հավաքածուի արժեքավոր գտածոն կոթառով կացնի կաղապարի բեկորն էր (աղ.V, նկ.1): Նկատի ունենալով պատի դեպի հյուսիս ձգվելը՝ տվյալ քառակուսին մեծացվեց մինչև 10,50 մետր երկարության: Բացվեց հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ձգվող համեմատաբար խոշոր, վարդագույն քարերով շարված, 4,80մ երկարությամբ, 1.00մ լայնությամբ պատի մի հատված (աղ.V), որի փաստագրման աշխատանքների ընթացքում ևս գտնվեցին զգալի քանակությամբ վաղբրոնզիդարյան խեցանոթների բեկորներ և քարե գործիքներ:

Ստուգման ենթարկվեցին նաև ուսումնասիրված թիվ 4 դամբարանից մոտ 80մ դեպի հյուսիս բնահողի կտրվածքում նկատելի քարակույտերը: 2.00մx 4.00մ չափերի քառակուսու պեղման ընթացքում պարզվեց, որ քարակույտը ուշ շրջանի գոյացություն է, որն հեռացնելուց հետո 1,10մ խորության հորիզոնում բացվեց 1.00մx1.00մ չափերի կարմիր տուֆից սալաքար: Վերջինսն հեռացնելուց հետո մոտ 15 սմ բարձրությամբ ուղղահայաց դիրքով դրված յոթ քարերի վրա բացվեց ևս մեկ՝ նախորդից ավելի մեծ չափերի սալաքար: Այս բոլորը դրված էին տուֆ քարից պատրաստված՝ 0,40 մ տրամագծով հորի բերանի բացվածք ունեցող քարի վրա (նկ. 3), որի տակ ոչ թե փորված հորն էր, այլ՝ բնական ավազային նստվածքը: Ի դեպ, այստեղ գտնվեց նաև հորի բերանի կարմիր տուֆից պատրաստված 0,45սմ տրամագծով կափարիչը (աղ.VI):

Վերջինից 1,20մ դեպի արևելք բացվեցին ևս երկուսը՝ մեկը 0,4մ, մյուսը 0,3մ տրամագծերով բացվածք ունեցող հորերի բերանի քարեր, որոնց տակ նույնպես բնական ավազաժայռն է:

Բնակատեղին բլրի լանջից զգալի թեքության վրա է, և բացված իրավիճակները ամենայն հավանականությամբ առաջացել են բնական սողանքի հետևանքով: Ի դեպ վերջին պեղավայրում՝ հորերի մոտից ևս գտնվեցին միայն վաղբորոնգիդարյան խեցանոթների և վանակատի բեկորներ:

Այսպիսով, Շիրակի բազմահարուստ մշակույթը համալրվեց ևս մեկ վաղբորոնգիդարյան հուշարձանով:

Չնայած Կապսի ուսումնասիրվող հուշարձաններից հայտնաբերված նյութերի հավաքածուն շատ հարուստ չէ, այնուամենայնիվ, պեղումներով ձեռք բերված նյութերը որոշ նոր տվյալներ են տալիս Շիրակում հինգհազարամյա քարե գործիքների, խեցեգործության և մե-

տաղամշակության վերաբերյալ: Զարե գործիքների տեսականին են կազմում աղորիքները, կոկիչները և փոքր կտրող գործիքները: Կապսում հայտնաբերված աղորիքները պատկանում են, այսպես կոչված, «նավակաձև» տեսակին (աղ. I, նկ. 1, 2, 5, 6), որպիսիք լավ հայտնի են Հայաստանի վաղբորոնգիդարյան բնակատեղիներում (Հառիճ, Քեթի, Շենգավիթ և բազմաթիվ այլ հուշարձաններ): Զարե գործիքների մյուս տեսակը գետաքարից (աղ. I, նկ. 3) և հրաբխային խարամից պատրաստված կոկիչներն են (աղ. I, նկ. 4, 7), որպիսիք հայտնի են Դարանի ամրոցից¹, Հառիճից², Քեթիից³ և այլ հնավայրերից: Գործիքների մյուս խումբն են վանակատից պատրաստված տձև, հիմնականում առանց լրացուցիչ հարդարանքի օրինակները, որոնց մեջ կան մասն մշակված որոշ մուշներ (աղ. I, նկ. 8): Զարե արտադրանքի այս տեսակը ևս հին, ավանդաբար օգտագործվող նյութերից է, որպիսիք հայտնի են վաղբորոնգիդարյան տարբեր բնակատեղիներից՝ Էլառ, Գառնի, Քեթի և այլն:

Չնայած պեղումների փոքր ծավալին՝ այնուամենայնիվ Կապսում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները որոշակի պատկերացումներ են տալիս մ.թ.ա. IV հազ. վերջի - III հազ. սկզբի տնտեսության և որոշ արհեստաճյուղերի վերաբերյալ: Բնականաբար, տվյալ ժամանակի կենցաղում և տնտեսության մեջ առաջնային տեղերից մեկը զբաղեցնում էր խեցեգործությանը, որի արտադրանքի բազմաթիվ օրինակներ հայտնաբերվեցին ուսումնասիրվող հնավայրում:

Այստեղ գտնված նյութերի զգալի մասը անգարդ և զարդարուն խոշոր կավանոթներ են (աղ. II)՝ հիմնականում երկու տեսանելի տարբերակով: Առաջին խմբում են դասվում անգարդ չորս օրինակները (աղ. II, նկ. 1-4), որոնցից նկ. 1-ում պատկերվածն ունի կարմիր անգորբապատ մակերեսներ, իսկ խեցին կտրվածքում միաշերտ է: Նկ. 2, 3 և 4-ում պատկերվածները նույնպես միաշերտ են, սակայն ունեն դեղնավուն հարդարված մակերեսներ, իսկ չորրորդը կտրվածքում երկշերտ է, արտաքին մակերեսը սև հարդարված, քիչ փայլեցված, ներսը՝ վարդագույն: Բոլոր օրինակներն էլ ուղղահայաց և քիչ ներս սեղմված վզի մասեր: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նման ձևի վզով անոթները առավել բնորոշ են վաղ բրոնզի վաղ փուլերին, որովհետև ուշ շրջանում դրանք ավելի ներս են սեղմված: Կապսից ներկայացված տեսակի զուգահեռները հայտնի են Գառնիում⁴, Դարանի արոցից⁵, Քեթիի⁶, Սամշվիլի⁷ և Թոնդի⁸

¹ Է. Խաչատրյան, Էլառ-Դարանի, Եր., 1979, աղ X, նկ. 5:

² Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, рис. 12

³ А. П е т р о с я н, Раскопки памятников Кети и Востока, Ер., 1989, таб. 4

⁴ Է. Խաչատրյան, Գառնի IV, Եր., 1969, աղ XXII:

⁵ Է. Խաչատրյան, Էլառ-Դարանի, աղ X, նկ. 24:

բնակատեղիներից ու Ամիրանիս Գորայի դամբարաններից⁹: Ջգալի քանակի մման նյութեր են հայտնի մաս Հոռոմից¹⁰:

Փաստենք մաս, որ մման վզերով են օժտված մաս ինչպես նշված, այնպես էլ այլ հուշարձաններից¹¹ հայտնաբերված փոքր ծավալի խեցանոթները և գավաթները: Կապսի հուշարձանի ժամանակագրման գործում կարևոր են հատկապես վերը ուսումնասիրված նյութերի հետ գտնված խեցանոթների վրայի զարդաձևերը, որոնք արվել են թաց կավի վրա սեղմելով, որից հետո ծածկվել են սև փայլով (աղ. II. նկ. 5-8): Նախ նշենք, որ վաղ բրոնզի վաղագույն առաջին փուլում գրեթե բացակայում են մման զարդերը, որպիսիք ավելանում են փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ մ.թ.ա. չորրորդ-երրորդ հազարամյակների սահմանագլխում, ինչով էլ ըստ ամենայնի, պիտի թվագրել Կապսի բնակատեղին և դամբարանը:

Նման թվագրությանը չեն հակասում մաս փոքր փոսիկները, պարույրներով և կիսագնդաձև բռնակներով խեցանոթները (աղ. III), որպիսիք հատկանշական են խեցանոթների Էլառյան խմբին և հայտնի են վերը հիշատակված Էլառի, Քեթիի, Սամշվիլդեի հուշարձաններից, մաս Ամիրանիս Գորայի II շինարարական հորիզոնից¹² և Կարաչի ստորին շերտերից¹³:

Կենցաղում լայն օգտագործվող խեցեղեն արտադրանքի մյուս տեսակը անոթների կափարիչներն են, որոնցից մեծ բեկորի կենտրոնում պահպանված է կոտրված բռնակի հիմնամասը (աղ. IV): Կրկնությունից խուսափելու նպատակով ասենք, որ ամենօրյա կենցաղում օգտագործված այս իրերը խիստ բնորոշ են վաղբրոնզիդարյան բոլոր հնավայրերին:

Ամենօրյա կենցաղում օգտագործված առարկաներ են մաս շարժական կրակարանները, որոնց բաղադրամասերից ևս գտնվել են Կապսի բնակատեղիում (աղ. V, նկ. 2-7): Դրանցից երկուսը (նկ. 3, 4) կենդանակերպ վերջավորություններ են: Նման հեռակների բազմաթիվ բեկորներ են հայտնաբերվել Գառնիից, Էջմիածնի Մոխրաբլրից, Շրեշ-բլրից, Բյուլ-թեփեից¹⁴: Կապսի տարատեսակ հեռակ-պատվանդանների բազմաթիվ մմանակները լավ հայտնի են մաս Հառիճի¹⁵, Թռելիի¹⁶ և բազմաթիվ այլ վաղբրոնզիդարյան բնակատեղիներից: Կապսի բնակատեղիում գտնված ուշագրավ ու եզակի օրինակն է կոթառով սեղանաձև կացնի՝ կավից պատրաստված ձուլման կաղապարի վերին մասի բեկորը (աղ. V, նկ. 1): Հայաստանում հայտնի մման երկու կաղապարներից մեկը գտնվել է Շենգավիթից և իրենից ներկայացնում է երկփեղք կաղապարի մի կեսի սեպի ստորին մասը¹⁷, իսկ Էլառից գտնվածը մի ամբողջական կես է¹⁸:

⁶ А. Петросян, Раскопки памятников Кети и Востока, Ер., 1989, таб. 4

⁷ Г. М и р ц х е л а в а, Самшвилде, Тбилиси, 1975, таб. VIII

⁸ Тбилиси, Археологические памятники, I, Тбилиси, 1978, рис. 7,8.

⁹ Т. Ч у б и н и ш в и л и, Амиранис Гора, табл. 1963, ЭП. 15.

¹⁰ R. B a d a l j a n, G. E d e n s, P. K o h l and A. T o n l i k j a n, Archaeological investigations at Horom in Shirak plain of north western Armenia, 1990, Reprinted from inan, XXX, 1992.

¹¹ Onnik Xnkikyan, Syunik, During the Bronze and Iran Ages, Mayzeni Publishing, 2002, p. III, է. Վ. Խանգաղյան, Էլառ-Դարանի, Եր., 1979, աղ X, նկ. 15, 16:

¹² К.Х. Кушнарєва, Т.Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, М.-Л., 1970, рис. 21

¹³ Նույն տեղում, նկ. 24:

¹⁴ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, Գառնի, IV, աղ. XIV-XIX:

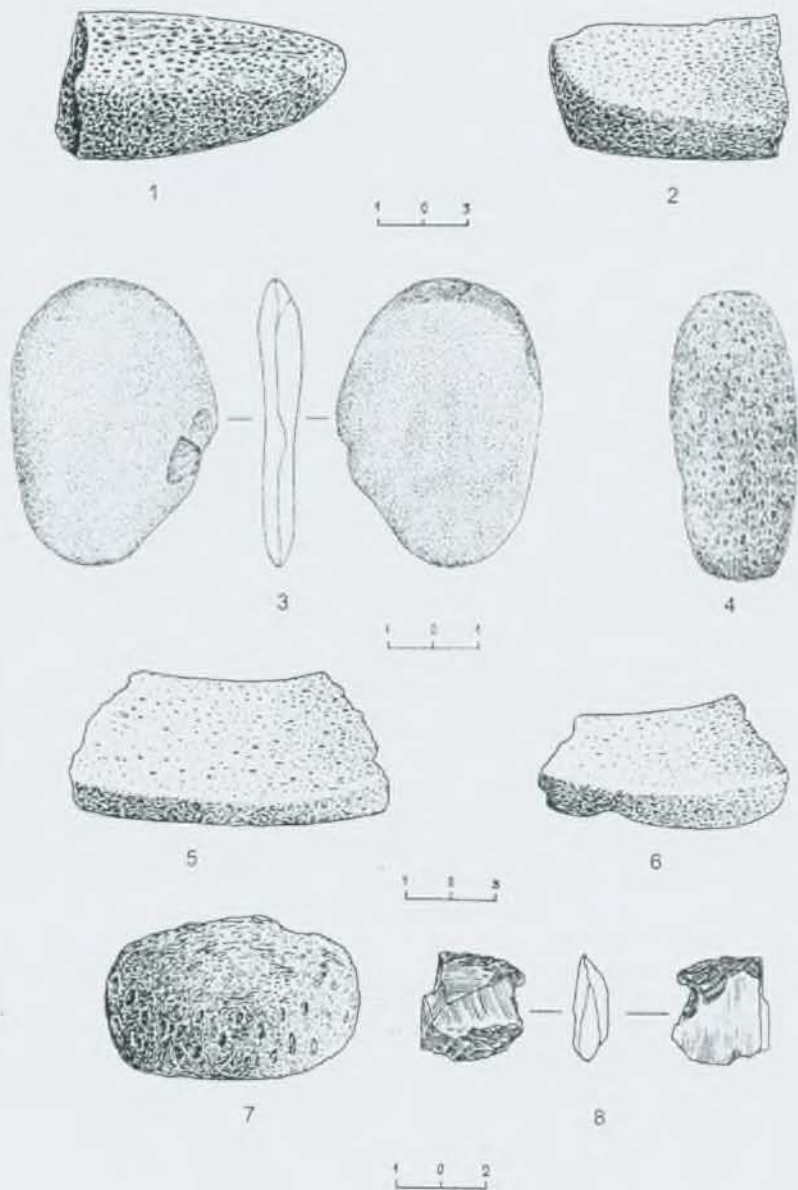
¹⁵ Т. Х а ч а т р я н, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, рис. 32, 33, 42.

¹⁶ Тбилиси I, рис. 7.

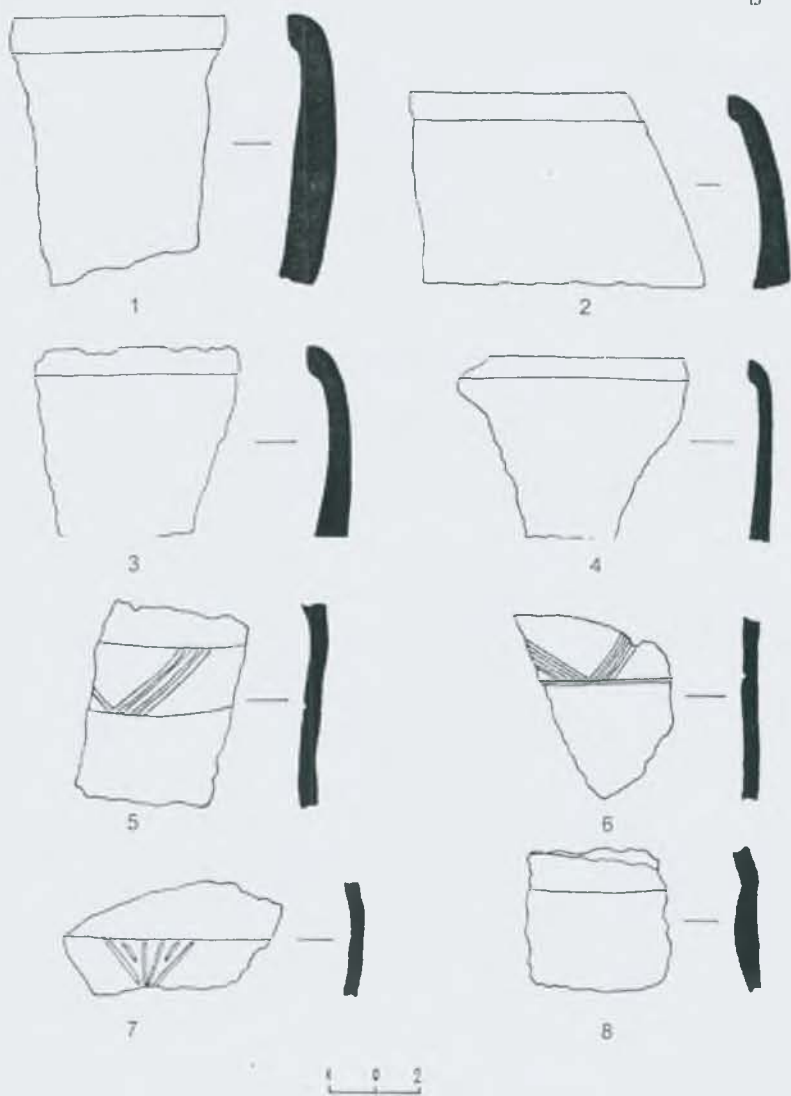
¹⁷ Մ. Ս ա ռ ղ ա ղ յ ա ն, նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967, աղ XII., VIII (8).

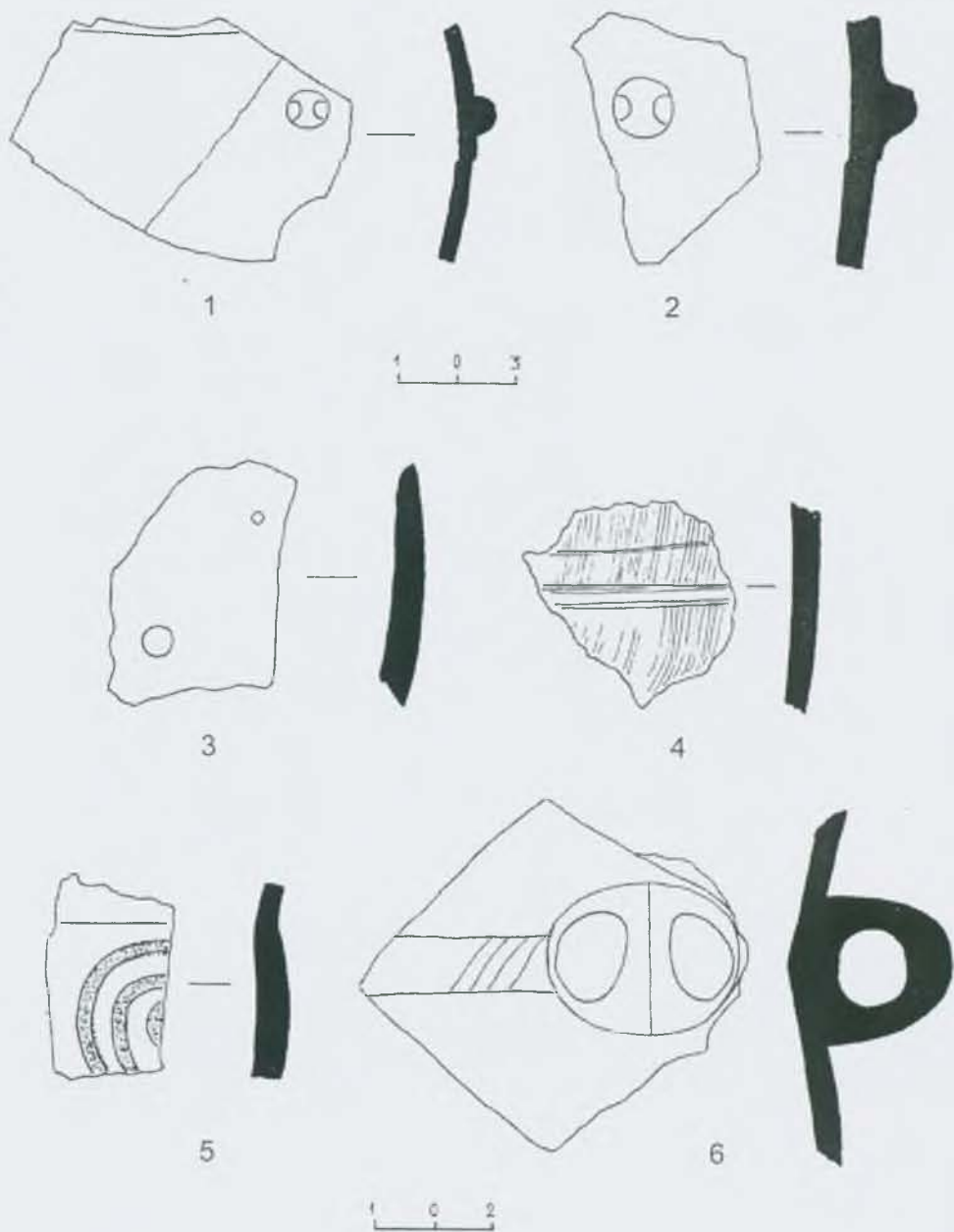
¹⁸ Է. Խ ա ն գ ա ղ յ ա ն, Մետաղագործության առաջին փաստերը Հայկական լեռնաշխարհում հնագույն բրոնզի դարաշրջանում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», դ 1963, էջ 298, նկ. 1

Աղյուսակ 1

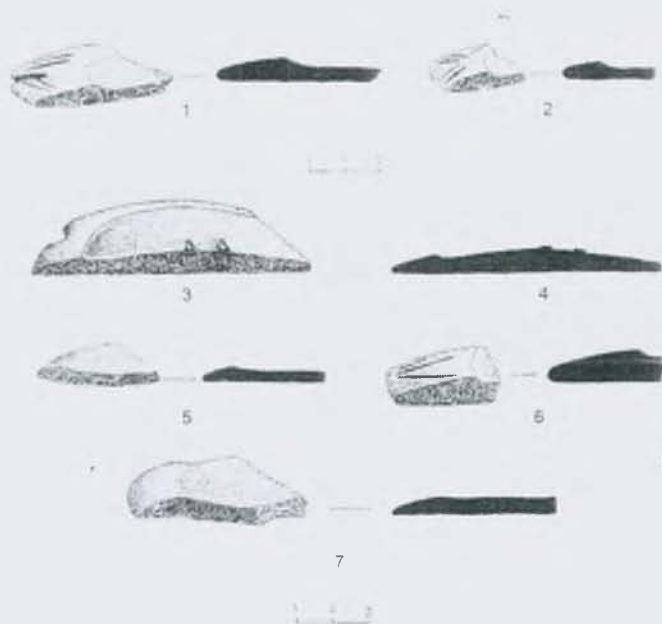

Աղյուսակ 2

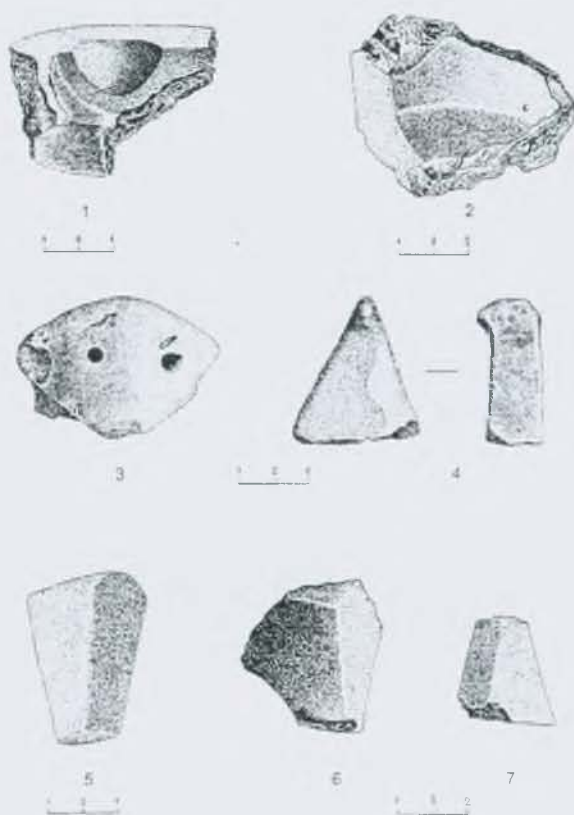

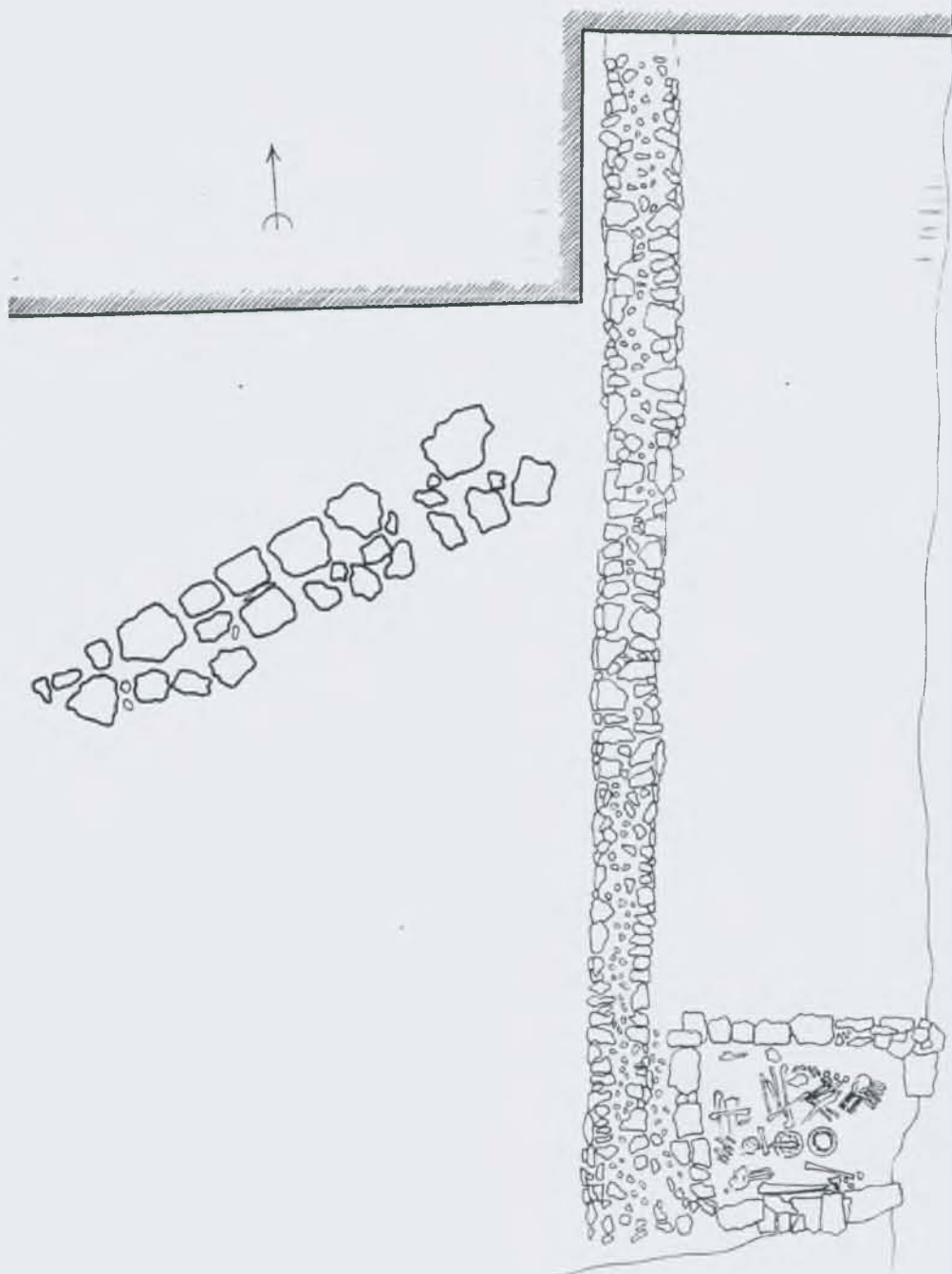

Աղյուսակ 4

Աղյուսակ 5

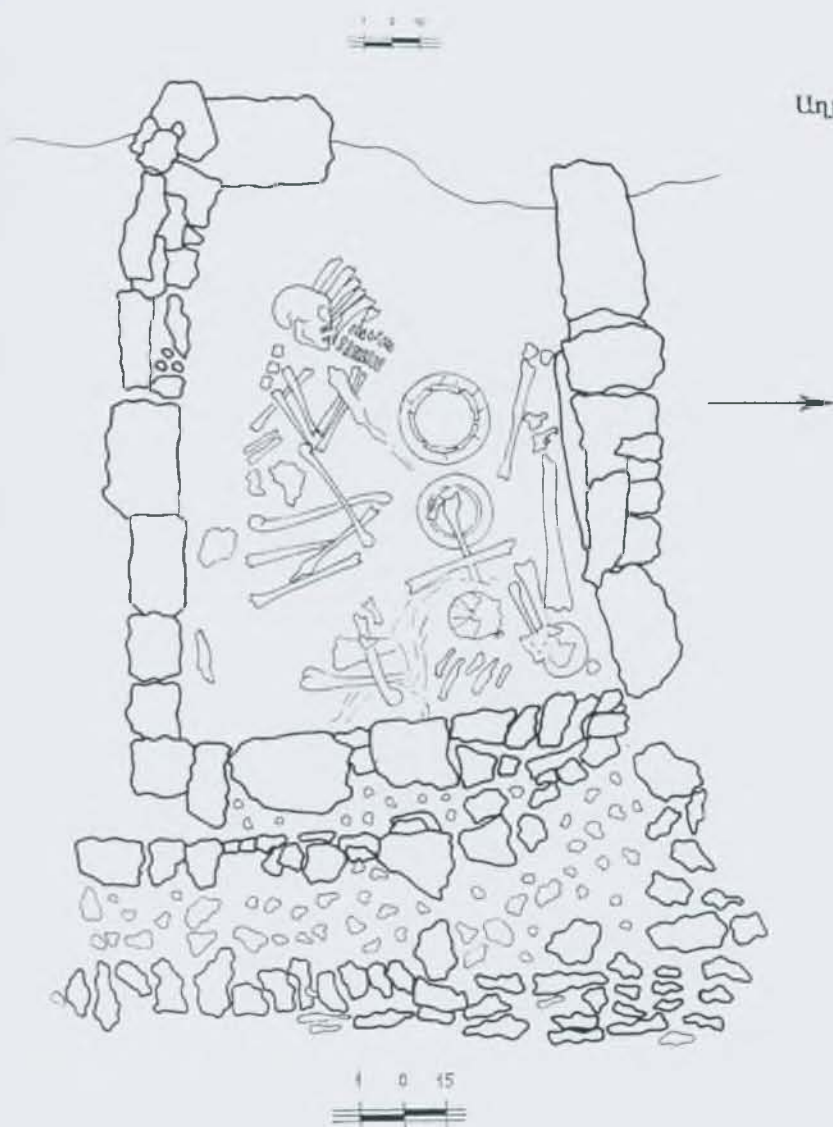

Աղյուսակ 7

Աղյուսակ 8

տվյալների՝ վաղ բրոնզի վաղ փուլին հատկացված է մ.թ.ա. IV հազ. II կեսից մինչև 2900թթ.,²³ որտեղ Կապսի դամբարանի նյութերը տեղավորվում են վաղ բրոնզի B փուլում և կարող են թվագրվել մ.թ.ա. IV-III հազարամյակի սահմանագլխով:

Կապսի դամբարանում հայտաբերված վերջին իրը բրոնզե լարից պատրաստված բազմազալար մատանին է (աղ. IX, նկ. 4): Նման բազմազալար բրոնզե զարդեր են հայտնի Ամիրանիս Գորայի բնակատեղիից,²⁴ Կվաքխեղեիից²⁵ և Սամշվիլեից:²⁶

Կապսում գտնված վերջին խեցանոթը հայտնաբերվեց վերը ներկայացված դամբարանի վրայի բուսահողի շերտի տակ: Այն ավազախառն կավից պատրաստված, հարթ հատակով, ուտուցիկ իրանով, ներճկված վզով կճում է, որի ուսերը զարդարված են կտրելու եղանակով արված, գագաթները դեպի հատակը ուղղված եռանկյունաձև պատկերներով (աղ. IX, նկ. 3): Բանն այն է, որ Կապսում մինչ այժմ հայտնի ոչ մի նյութի հետ այն չի մերժենում, սակայն մեր ունեցած տվյալներով այս անոթը մեծ ընդհանրություններ է դրսևորում Լճաշենի Թռեղք-Վանաձորի խմբի վաղ փուլին պատկանող թիվ 14 դամբարանի անգարդ (ՀՊՊԹ № 2049/238) և կտրելու եղանակով զարդարված (ՀՊՊԹ № 2049/239, 241) անոթի ու այլ նյութերի հետ:

ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ РАННЕЙ БРОНЗЫ ИЗ КАПСА

____ Резюме _____ *А. Петросян, А. Еганян, А. Хачатрян* _____

В 2009 г. совместная археологическая экспедиция института Археологии и этнографии НАН, Ширакского Центра арменоведческих исследований НАН и Краеведческого музея Ширака проводила раскопки памятника эпохи ранней бронзы в административной территории села Капс. Памятник находится в зоне строительства Капского водохранилища. Во время строительных работ путем среза склона горы была проведена грунтовая дорога и были разрушены часть поселения и некрополя эпохи ранней бронзы. Археологические работы проводились методом разведывательных шурфов и отдельных участков по краям разрушенной части. В ходе работ были выявлены одно почти нетронутое и несколько полуразрушенных погребений.

Погребение было сделано в большом каменном ящике с входом с южной стороны и была перекрыта тремя большими плитами из туфа. В камере были обнаружены 3 захоронения: одной женщины и 2 мужчин. Сопутствующий материал - 2 орнаментированных сосуда Куро-Аракского типа и спиралеобразное кольцо из бронзовой проволоки. Благодаря разведывательным шурфам были определены границы памятника и стратиграфия. Рассмотрение материалов захоронения и разных слоев поселения показывают, что захоронение раннего этапа раннебронзового периода в последствии расширения поселения оказались в пределах поселения.

Из обнаруженных артефактов особенно важное значение имеют фрагмент литейной формы вислообушного топора и черепки глиняных сосудов.

²³ Adam ... էջ 43:

²⁴ Դ. Չուբինիշվիլի, *Амиранис гора, 1973, рис. 14.*

²⁵ Կ. Կուшнарева, Դ. Чубинишвили, *рис. 43(25-27), 1970, стр. 61-62.*

²⁶ Դ. Միրцхупова, *Самшвили ..., табл. XL.*